

Bob Rowthorn: ”Senkapitalismen”

[Ur *New Left Review*, 1/98, juli-augusti 1976. Översättning från engelska, Göran Källqvist.]

Tre år efter publiceringen på tyska har Ernest Mandels *Senkapitalismen* nu kommit ut i en reviderad och uppdaterad engelsk utgåva.¹ Oavsett vilken kritik man kan ha, så är den ett viktigt bidrag till den förnyelse av det marxistiska ekonomiska tänkandet som nu äger rum i Storbritannien och en del andra västländer. Det är enligt min uppfattning faktiskt ett av de två viktigaste verken inom den marxistiska politiska ekonomin som har kommit ut på engelska under det senaste årtiondet, där det andra är Harry Bravermans *Labor and Monopoly Capital*.^{*} Liksom Braverman tar Mandel sin utgångspunkt i den kapitalistiska produktionen, snarare än från inkomstfördelning och efterfrågan, som under många år har dominerat det socialistiska och radikala tänkandet i Storbritannien. Givetvis tar han hänsyn till efterfrågan och fördelning, men de ses inte som oberoende enheter utan som bestämda och beroende av det som händer på produktionsområdet. Detta sätt att närma sig frågan innebär att återgå till den klassiska marxismen. På samma gång skulle en sådan metod kunna förebåda en ny utvecklingsperiod för marxismen i Storbritannien, som fram tills nyligen har existerat i skuggan från vänsterkeynesianismen och har saknat en verkligt egen teoretisk grund. *Senkapitalismen* är inte någon lätt bok att läsa. Ämnet den behandlar är ytterst komplicerat, dess metod är ofta eklektisk och resonemangen är ibland röriga eller onödigt svårbegripliga. För var och en som är tålmodig nog att bemästra dess innehåll innehåller den trots det ett överflöd av tankar och empiriskt material, och den är ett verkligt kreativt marxistiskt arbete. Det är inom ramen för en enda recension inte möjligt att göra en så omfattande bok rättvisa, så jag ska bara titta på de delar som jag har funnit särskilt intressanta.

Metod

Mandel inleder med ett kapitel om metoder, med titeln ”Kapitalets rörelselagar och historia”, där han ger ett kraftfullt försvar för att på nytt förena teori och historia. Han frågar sedan: ”Men varför upprepades inte den förmedling mellan teori och historia, som Marx sysslade med i *Grundrisse* och *Kapitalet*, framgångsrikt för att förklara det kapitalistiska produktionssättets på varandra följande stadier? Varför förfogar vi fortfarande inte över en tillfredsställande historia för kapitalismen såsom en funktion av kapitalets inre rörelselagar... och ännu mindre över en tillfredsställande förklaring av den nya etapp i kapitalismens historia, som uppenbarligen inletts efter andra världskriget?” Han svar lyder som följer. Delvis skyller han på det sociala trycket från stalinismen, som motarbetade ett kreativt sätt att närma sig den politiska ekonomin och ersatte teorin med försvar. Men på ett mer grundläggande plan pekar han på ett problem på själva teorins område, och hävdar att 1900-talets marxism har utvecklats i enlighet med en viss inre logik som allvarligt har hämmat dess förmåga att formulera fullgoda teorier och förklara konkreta händelser. Han pekar ut två speciella sidor hos denna logik som huvudansvariga: 1) användandet av Marx’ reproduktionsschema för syften som de aldrig var avsedda för, 2) den monokausala karaktären[§] på 1900-talets marxism, vars utövare har försökt förklara kapitalismens hela utveckling med en enda nyckelfaktor, såsom produktionens anarki eller svårigheter att realisera mervärdet.

Mandel menar att reproduktionsschemana bara hade ett syfte, nämligen att förklara ”varför ett på en ’ren’ marknadsanarki uppbyggt ekonomiskt system, där miljontals sinsemellan oberoende köp- och säljbeslut tycks bestämma det ekonomiska livet, inte leder till permanent kaos och ett varaktigt

¹ Ernest Mandel, *Late Capitalism*, London: New Left Books, 1975. [På svenska, *Senkapitalismen, del 1*, och *Senkapitalismen, del 2*, på marxistarkiv.se – öa.]

^{*} På svenska, *Arbete och monopolkapital*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1977 – öa.

[§] Monokausal betyder att söka en enda förklaring på fenomen – öa.

avbrott i den samhälleliga och ekonomiska reproduktionsprocessen, utan i stort sett fungerar 'normalt'", och således "bevisa det kapitalistiska produktionssättets möjlighet att existera överhuvudtaget." Jag håller med om att det var en av orsakerna till varför reproduktionsschemana konstruerades, men nog fanns det flera? Marx använde till exempel dessa scheman för att analysera det som keynesianer idag kallar "cirkulärt inkomstflöde", och det är inte mer än rätt att säga att han föregrep de moderna beräkningarna av nationalinkomsten med många decennier. Han tog sin inspiration från fysiokraterna och använde schemana mycket verkningsfullt för att kritisera Adam Smiths analys av nationalinkomsten. Å andra sidan har Mandel rätt när han säger att schemana i första hand konstruerades för att analysera jämvikter, och att senare marxister ofta använde dem på ett icke ändamålsenligt sätt för att analysera situationer av ojämvt. Men han gör för mycket av denna poäng, och hans kritik av Hilferding är inte övertygande. Mandel är mer imponerande när han behandlar den andra aspekten av 1900-talets marxism – dess monokausala natur. Han argumenterar kraftfullt att varje antagande om en enda faktor "alltså [står] i tydlig motsättning till synen på det kapitalistiska produktionssättet som en dynamisk totalitet, i vilken ett samspel mellan *samtliga* grundläggande utvecklingslagar är nödvändigt, för att uppnå ett visst resultat av utvecklingen. Denna syn innebär att produktionssättets *alla* grundläggande variabler delvis och periodiskt kan spela rollen av oberoende variabler fram till en viss punkt – naturligtvis inte på ett helt självständigt sätt och totalt oberoende av varandra, utan i ett samspel som ständigt artikuleras av det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar." Han kritiserar därefter ett antal berömda marxister för att de bara intresserar sig för en enda faktor – Rosa Luxemburg för sin fixering vid realiseringen av mervärdet, Henryk Grossman för sin mekaniska sammanbrottsteori, och så vidare.

Mandels kritik av monokausala teorier är naturligtvis riktig. Marxismen har otvivelaktigt hållits tillbaka av att den inte lyckats utveckla mer genomtänkta teorier och fåfängt har sökt efter ett universellt svar, den unika faktorn som avgör historiens hela förlopp. Efter att helt riktigt ha kritiserat tidigare marxister och i detalj angivit vad som behöver göras, så underskattar Mandel å andra sidan hur besvärlig denna uppgift är och han lever förvisso inte upp till sina egna löften. Trots att han ingående diskuterar många sidor av kapitalismen lyckas han inte ge någon övertygande bild av hur de hänger samman, varken på lång eller kort sikt. Hans grundläggande analys gäller den klassiska fallande profitkvoten och hänger nästan helt och hållet på rörelser i mervärdekvoten och kapitalets organiska sammansättning. Han diskuterar problem med realiseringen och proportioner mellan avdelningarna, men de knyts aldrig på ett riktigt sätt till den grundläggande teorin och resultatet är ibland förvirrande. Det blir till exempel aldrig klart om Mandel anser att kapitalismen har en inneboende tendens till överproduktion som periodvis *uttrycks* i en fallande profitkvot eller om överproduktionen själv *orsakas* av en fallande profitkvot. Som ett resultat av det hänger hans upprepade hänvisningar till efterfrågan och realisering i luften, och man undrar hur, och om, de hänger ihop med hans grundläggande utvecklingsteori.

Detta är allra tydligast i kapitel 9, som handlar om upprustningarnas roll. Efter att ha läst det flera gånger förstår jag fortfarande inte hur försvarsutgifterna antas ha fungerat under efterkrigsperioden. På vissa ställen låter författaren som Baran och Sweezy, och hävdar att upprustningarna har slukat mervärde för vilket det inte fanns några investeringsområden och på detta sätt höll uppe efterfrågan och förhindrade en realiseringskris. Men på andra ställen i samma kapitel argumenterar han att försvarsutgifterna har åtföljts av en motsvarande minskning av arbetarnas konsumtion, och i så fall hjälper de inte till att undvika en realiseringskris. Det enda som händer är att en sorts efterfrågan och investeringsområden (militära) ersätts av andra (civila) och den övergripande realiseringen av mervärdet påverkas inte på något sätt. Dessa två teorier är uppenbarligen oförenliga. De förutsätter helt olika uppfattningar om efterkrigsperioden, en som vill göra gällande att det fanns en dold realiseringskris eller bristande efterfrågan under hela perioden som bara kunde avvärjas genom att spendera enorma summor på upprustning, medan den andra förnekar det. Ändå väljer inte Mandel mellan dessa alternativ, och inte heller specificerar han särskilt tydligt hur någon av dem kan inför-

livas i hans grundläggande teori om långa vågor under utvecklingen.

Långa vågor

Den mest insiktsfulla aspekten hos *Senkapitalismen* är dess försök att identifiera, karakterisera och förklara "långa vågor" under kapitalismens utveckling, och placera högkonjunkturen efter kriget och den senaste krisen inom dessa ramar. Mandel hävdar att de 7-10 år långa industricyklerna överlagras och betingas av en mer grundläggande rörelse som avgör om en hel tidsperiod kännetecknas av relativt snabb eller långsam ackumulation. Som Mandel själv medger är detta inte någon ny tanke, men under 1950- och 1960-talen blev det omodernt för ekonomer att studera långa vågor, så han har gjort en stor tjänst genom att återigen resa frågan. Dessutom är hans metod mer systematisk än de flesta tidigare författarna och han gör ett nyskapande försök att förklara långa vågor med hjälp av den klassiska marxismens verktyg. Med hans egna ord "tror [vi] oss ha lämnat ett bidrag till lösningen av de 'långa vågoras' problem med vår analys, genom att vi inte har förklarat kapitalackumulationens långsiktiga vågrörelser genom yttre faktorer (t ex plötsliga tekniska och vetenskapliga upptäckter) eller genom biologiska eller psykologiska mutationer (framträdandet av innoverande personligheter; generationsväxlingar; förändrad inställning till penningstabilitet), utan genom den inre logiken i själva kapitalackumulationens och mervärdesproduktionens process."²

I grund och botten är Mandels grundläggande teori ganska enkel. Ackumulationen beror på profitkvoten och allting som ökar den sistnämnda stimulerar ackumulationen. En lång vågs expanderande fas äger rum när profitkvoten på ett radikalt sätt höjs med hjälp av det han kallar "utlösande faktorer", som sänker kapitalets organiska sammansättning eller ökar mervärdekvoten. Den börjar ta slut när effekten från dessa utlösande faktorer börjar avta, när deras möjligheter är uttömda och profitkvoten börjar falla på grund av ogynnsamma förändringar av kapitalets organiska sammansättning eller mervärdekvoten. En ny expanderande fas uppstår när profitkvoten återigen ökar på ett genomgripande sätt på grund av någon ny kombination av faktorer. Således utvecklas kapitalismen genom en rad utbrott som vart och ett påbörjas med hjälp av en yttre chock vars effekt gradvis klingar ut tack vare själva ackumulationsprocessen. Bland de utlösande faktorer som står till tjänst med en sådan chock nämner Mandel speciellt följande: "1. En plötslig sänkning av kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning, exempelvis beroende på att kapitalet i stor skala tränger in i sfärer (eller länder) med mycket låg organisk sammansättning. 2. En plötslig höjning av mervärdekvoten, exempelvis på grund av ökad arbetsintensitet eller ett omfattande nederlag för och atomisering av arbetarklassen... 3. En plötslig sänkning av priset på det konstanta kapitalets element, framför allt råvarorna, vilket får ungefär samma resultat som en plötslig sänkning av kapitalets organiska sammansättning, eller en plötslig sänkning av det fasta kapitalets pris genom revolutionerande framsteg i arbetsproduktiviteten i avdelning I. 4. En plötslig förkortning av det cirkulerande kapitalets omslagstid, förorsakad av perfektionerade transport- och kommunikationssystem, förbättrad distributionsteknik, snabbare lageromsättning, m m."³ Mandel hävdar att om dessa faktorer fungerar i begränsad grad då kommer uppsvinget att bli kortvarigt, den till en början höga profitkvoten kommer snabbt att minska och ackumulationen kommer att försvagas. Om å andra sidan "flera faktorer samtidigt och kumulativt verkar i riktning mot en ökning av genomsnittsprofitkvoten" då kommer ackumulationen att fortsätta under lång tid och det kommer att ske en "teknologisk revolution" och en "grundläggande förnyelse av produktionstekniken" som orsakar en kvalitativ förändring av arbetsproduktiviteten.

Ovanstående sätt att närma sig kapitalismens utveckling är mycket fruktbart. Det ger en begreppsram inom vilken det går att överväga effekterna från en mängd olika teknologiska, ekonomiska och politiska faktorer, samtidigt som den bibehåller ett nära samband med den klassiska marxismen

² Mandel, *Senkapitalismen, del 1*, s 80.

³ *Ibid*, s 67.

genom att rikta in sig på den långa vågens egen inre dynamik och betonar ackumulationens inboende tendens att undergräva grundvalen till sin egen framgång. Å andra sidan lider Mandels egen speciella version av denna metod av ett antal teoretiska och empiriska svagheter. För det första är de ekonomiska faktorernas påverkan på teknologin ibland oklar, och det står inte klart hur länge författaren tror att en ”teknologisk revolution” är en pågående process av upptäckter och hur länge den grundar sig på att utnyttja upptäckter som hade gjorts redan när ”revolutionen” inleddes. Ändå är det en avgörande fråga, ty om det är pågående upptäckter som dominerar, då finns det inte någon verklig anledning att anta att kapitalets organiska sammansättning kommer att öka, och vi måste söka på andra ställen efter en förklaring till varför expansionen mattas av. Om å andra sidan de pågående upptäckterna är av underordnad betydelse, då kommer expansionen att ebba ut när den tidigare reserven av upptäckter tar slut och det blir svårare att öka produktiviteten.

För det andra säger Mandel att den förändring som ger upphov till en expansionsfas måste vara plötslig, medan det i själva verket är ovidkommande hur snabbt den uppstår. Det viktiga är att den är genomgripande. Att kväsa arbetarklassen och lägga grunden till högkonjunkturen efter kriget tog till exempel omkring 20 år, från 1929 till slutet av 1940-talet. Under den perioden bidrog både depressionen, fascismen, samverkan under kriget och det kalla kriget alla till att skapa en effektiv mekanism för att hålla tillbaka arbetarklassens krav och möjliggöra en oavbruten och lönsam ackumulation. Under sitt sökande efter en *plötslig* förändring av maktbalansen lägger Mandel ansvaret nästan uteslutande på fascismen, som i ett slag krossade arbetarrörelsen i Tyskland, Japan och vissa andra länder. Det leder till en överdriven betoning av den kapitalistiska maktens rent förtryckande sidor och en underskattning av mer raffinerade kontrollmekanismer, som på en viss nivå vilar på samtycke snarare än våld och införlivar fackföreningarna som underordnade kompanjoner i det kapitalistiska samhället. Till sin natur byggs sådana mekanismer upp sakta, men ändå spelar de en central roll för att möjliggöra en långvarig kapitalackumulation.

För det tredje har Mandel en egendomlig uppfattning om hur finansieringen sker av den långa vågens expansionsfas. Under en expanderande fas är investeringsnivån mycket hög, och, säger Mandel, den finansieras ur reservfonder *som redan existerar* när expansionen börjar. Dessa tillgångar, hävdar han, byggdes upp under loppet av flera industricykler, under den långa vågens föregående icke expanderande fas. Under den icke expanderande fasen har kapitalisterna ett överflöd av kapital som de placerar i reservfonder. Senare när expansionen inleds använder de dessa fonder för att finansiera omfattande investeringsprogram. Detta resonemang är felaktigt. När expansionsfasen väl startat är den självförsörjande. Vinsterna är höga och ger ett tillräckligt valutaflöde för att finansiera den nödvändiga investeringsnivån. Kapitalisterna har alltså inget behov av ”kapitalets historiska reservfond” som Mandel lägger så mycket vikt vid. Den enda gång sådana reserver kan vara nödvändiga är under expansionens första skede, innan profitema har börjat strömma in i tillräcklig omfattning för att finansiera investeringarna. Men även då finns det en alternativ finansieringskälla, nämligen bankkrediter. När expansionen börjar är de ekonomiska framtidsutsikterna goda, de förväntade profitema är höga och bankerna är beredda att låna ut, övertygade om att deras lån är säkra. Således kan företagen finansiera sina första investeringar genom att låna från bankerna. När profitema senare börjar flöda kan de använda sina egna internt skapade fonder. Huvudpoängen med bankkrediter är att de kan öka den *totala* köpkraften inom ekonomin. Bankerna är inte bara en tratt genom vilken andra människors besparingar kanaliseras. De kan faktiskt skapa *ny* köpkraft med hjälp av systemet med övertrasseringar, och kan på detta sätt tillhandahålla investeringstillgångar utöver de som *redan* har sparats ihop av kapitalisterna eller andra.⁴ När de gör detta så lånar inte bankerna ut reservfonder som byggts upp under den långa vågens tidigare icke expanderande fas. De skapar verkligt ny köpkraft! Mandel har fallit offer för en välkänd vanföreställning, nämligen att ingen kan låna något som de eller någon annan inte redan har sparats. Bankernas speciella särdrag är

4 Jag har använt begreppet ”köpkraft” för att undvika den i detta sammanhang meningslösa diskussionen om banktillgodohavanden är ”pengar” eller ej.

att de kan göra just det. Precis som staten kan de skapa ny köpkraft. Staten gör det genom att trycka pengar och bankerna gör det genom att utvidga möjligheterna till övertrassering.

Så mycket angående svagheter i Mandels teori om långa vågor. Men alldeles bortsett från dessa så finns det ett antal svagheter i hur han använder teorin för att karakterisera och förklara kapitalismens faktiska historiska utveckling.

Kapitalets organiska sammansättning

Rörelserna i kapitalets organiska sammansättning spelar en central roll i Mandels analys av den kapitalistiska utvecklingen från 1793 till våra dagar. Ändå lägger han fram väldigt lite empiriska bevis för att stöda sina olika påståenden. Hans övergripande metod är impressionistisk och hans behandling av det fasta kapitalet är otillfredsställande. Nu är inte alltid vanlig statistik särskilt ägnad att pröva marxistiska hypoteser eftersom de vilar på olika begreppsmässiga grundvalar. Men i fallet fast kapital finns det en rimligt bra måttstock, nämligen kvoten mellan kapital och avkastning. Även om den inte är perfekt så ger den ändå en aning om vad som händer med det fasta kapitalets del i den organiska sammansättningen, det Mandel kallar *Cf*.

De viktigaste informationskällorna för hur kvoten mellan kapital och avkastning sett ut historiskt är Simon Kuznets' olika publikationer. Mandel citerar själv en del av dessa arbeten, men använder aldrig några av de data de innehåller angående genomsnittliga och stegvis ökande kvoter mellan kapital och avkastning. Det är synd, eftersom de bekräftar mycket av det han säger om den kapitalistiska utvecklingens övergripande mönster: när industriella produktionsmetoder har spridit sig från en industri till andra sektorer så har det förvisso skett en utjämning av kvoterna mellan kapital och avkastning, så att den organiska sammansättningen har blivit mycket mer enhetlig mellan olika sektorer som samhällsservice, tillverkning och jordbruk. Vågor av teknologiska innovationer har förvisso åtföljts av enorma förändringar av kapitalets organiska sammansättning som uppenbarligen varit av stor betydelse för ackumulationsprocessen. Och den organiska sammansättningen var verkligen mycket lägre efter Andra världskriget än före det.

Å andra sidan bekräftar Kuznets' data inte alla Mandels teorier. Även om han aldrig säger det uttryckligen, så verkar Mandel tro att det finns en långsiktig tendens som får den organiska sammansättningen att *ständigt* öka. Det bekräftas inte av empiriska bevis, vilka klart visar att det under de senaste hundra åren inte har skett någon allmän ökning av den organiska sammansättningen – öknings i en del sektorer har uppvägs av minskningar i andra. Det vederlägger naturligtvis inte att det finns en långsiktig uppåtstigande tendens, men det visar att en sådan tendens ännu inte har visat sig i verkligheten, och att det är därför ren spekulering att säga att den existerar. I tabell 1 finns data för den amerikanska ekonomin under perioden 1880 till 1948. Mellan 1880 och 1922 steg kvoten mellan kapital och avkastning dramatiskt inom jordbruket, gruvnäringen och tillverkningsindustrin, men det mer än uppvägdes av en enorm minskning inom samhällsservice (transporter, elektricitet, etc), så att den totala kvoten förblev ganska stabil. Men mellan 1922 och 1948 minskade kvoten inom alla de fyra sektorerna, så att det fasta kapitalets del, *Cf*, av den organiska sammansättningen var mycket lägre än den hade varit under omkring 70 år tidigare 1880.

Tabell 1

Kvot mellan aktiekapital och nettoproduktion					
	Jordbruk	Gruvor	Tillverkning	Samhällsservice	Total
1 juni 1880	1.74	1.68	0.78	23.60	2.98
1 juni 1900	1.51	2.21	1.26	10.04	2.65
31 december 1922	2.28	3.29	1.58	5.65	2.73
31 december 1948	2.02	1.47	0.98	2.50	1.57

Källa: S. Kuznets, *Capital in the American Economy*, Princeton 1961, s. 199.

Kuznets har inte särskilt mycket data från efterkrigsperioden, och för det måste vi leta på andra ställen. Tabell 2 kommer från *FN:s ekonomiska kartläggning av Europa 1971, del 2*. I 8 av de 11 länder för vilka data presenteras var den stegvis ökande kvoten mellan kapital och avkastning lägre på 1960- än på 1950-talet, ofta betydligt mindre. Det antyder att *Cf* i själva verket kan ha minskat under denna period. Dessa siffror ska tas med försiktighet eftersom de återspeglar cyklisk såväl som strukturell påverkan. Och de grundar sig på så kallade ”konstanta priser” och räknar därför inte med förändringar av det fasta kapitalets och produktionens relativa priser. Trots det räcker de för att motbevisa det Mandel säger om det fasta kapitalet under efterkrigsperioden. Han har fel när han säger att *Cf* har stigit sedan Andra världskriget.⁵ Det stämmer att den fysiska *mängden* utrustning per arbetare har ökat, men på grund av den större arbetsproduktiviteten har denna utrustning blivit billigare, och dess *värde* har minskat. Under 1950- och 1960-talen räckte det fasta kapitalets förbilligande för att uppväga den ökande mängden, så att det fasta kapitalets totala *värde* per arbetare inte steg. Med andra ord ledde inte den ökade mängden fast kapital till en ökande organisk sammansättning av kapitalet.

Tabell 2

Stegvis ökade kvoter mellan kapital och avkastning inom tillverkningsindustrin

	1950–59	1960–69
Belgien	3.8	3.3
Danmark	2.0	1.8
Västtyskland	1.8	3.0
Finland	3.6	3.4
Frankrike	3.6	3.7
Italien	2.8	2.3
Nederländerna	3.3	3.2
Norge	5.0	3.5
Sverige	4.4	2.5
Storbritannien	3.9	3.8
USA	5.4	2.2

Källa: Se texten.

Detta för oss till den allra senaste historiska perioden. Sedan mitten av 1960-talet har det funnits en ganska utbredd tendens för profitkvoten (avkastning efter skatt) att falla.⁶ Mandel hävdar att nedgången i huvudsak har orsakats av en ökning av kapitalets organiska sammansättning. Men ett flertal studier, inklusive en del som Mandel själv citerar, har visat att så inte är fallet. De har på ett avgörande sätt visat att profitkvoten har fallit därför att vinsten per arbetare riktigt mätt är lägre än vad den var i mitten på 1960-talet. Med andra ord därför att profitens andel av avkastningen har minskat, och inte på grund av att den organiska sammansättningen har ökat. För USA visade

⁵ Mandel, *Senkapitalismen, del 1*, s 74-75.

⁶ Den exakta tidpunkten för detta fall varierar från land till land, och den långsiktiga trenden har ofta dolts av kortsiktiga cykliska svängningar. Ändå finns det inget tvivel om att den underliggande trenden för profiterna sedan 1960-talet har varit nedåtgående.

Nordhaus detta ytterst klart i en artikel med det passande namnet ”Profitens fallande andel”.⁷ Mandel citerar själv ur denna artikel och det är märkligt att han inte förstod vinken i titeln. Hans sätt att använda data i detta sammanhang är faktiskt helt igenom ganska tvivelaktigt. Han börjar ett stycke med följande mening: ”Som väntat har kapitalets ökande organiska sammansättning, tillsammans med mervärdekvotens stagnation sedan 1960-talet lett till en nedgång för den genomsnittliga profitkvoten.” Bara sex rader längre ner fortsätter han så med uttalandet: ”I USA har två undersökningar givit liknande resultat. Nell har uppskattat att mervärdekvoten minskade från 22,9% 1965 till 17,5% 1970 (det vill säga profiternas och räntornas andel av det totala värde som tillagts av tillverkningsföretag).” Hur kan man beskriva en minskning av mervärdekvoten från 22,9% till 17,5% som stagnation? Den svarar för *hela* minskningen av lönsamheten i USA mellan 1965 och 1970, och bevisar helt klart att profitkvoten inte föll på grund av att den organiska sammansättningen ökade, utan därför att den andel av avkastningen som gick till profiler minskade.

Mandel är lika framhårdande i sitt åberopande av den välkända studien av de minskade profiterna i Storbritannien av Glyn och Sutcliffe.⁸ Precis som Nell och Nordhaus fastställer de att det är minskningen av profitens *andel* som är den faktor som är ansvarig för den lägre profitkvoten. Men ännu en gång åberopar Mandel att de bekräftar hans tes att en högre organisk sammansättning är ansvarig. Dessa tre referenser – Glyn och Sutcliffe, Nell och Nordhaus – utgör största delen av Mandels statistiska bevis till stöd för sin ståndpunkt. Men i alla dessa fall upptäcker vi att han har dragit slutsatser som inte är berättigade och tvärtemot författarnas uttryckliga uppfattningar. Men denna envisa vägran att acceptera fakta är inte förvånande. Om Mandel skulle ändra sin ståndpunkt om den organiska sammansättningen och erkänna att den ännu inte har stigit på något avgörande sätt, så skulle han till stor del behöva ändra sin förklaring av den nuvarande krisen. Han skulle på ett genomgripande sätt behöva överväga varför och hur profiterna har krympt, och om han fortsatte att tro att kapitalets organiska sammansättning är en viktig variabel, så skulle han behöva resonera varför den kommer att stiga i framtiden trots att den har hållit sig ganska stabil under de senaste 25 åren. Att göra det är inte lätt, men jag är säker på att det är möjligt med hjälp av de olika delarna i Mandels egen teori. Han behöver inte göra sig av med denna teori – den utgör en ytterst användbar allmän ram – men han behöver verkligen omvärdera hur han tillämpar den på efterkrigsperioden.

Slutet på en era?

Mandels uppfattningar om den nuvarande krisen är inte alltid klara eller konsekventa, men hans huvudargument verkar vara så här. Världskapitalismen har nått slutet på en era. Den långa vågens expansiva fas efter kriget är slut och vi går in i en inte närmare begränsad period av stagnation. Industricyklerna kommer att fortsätta, men högkonjunkturerna kommer att bli kortare och lågkonjunkturerna längre än vad de var på 1950- och 1960-talen. Expansionen efter kriget grundades på en ”tredje teknologisk revolution” som gjorde det möjligt för de kapitalistiska industriländerna att relativt enkelt förbättra sin produktionsteknik. Under denna period spred sig industriella tekniker till alla det ekonomiska livets branscher, och de ”reala kostnaderna” eller värdet på råvaror, livsmedel och fabriksvaror minskade avsevärt. Men i mitten av 1960-talet började den omedelbara potentialen hos denna revolution att ta slut och det var inte längre möjligt med enkla landvinningar. Det krävdes mer investeringar för att öka produktiviteten med en viss mängd och kapitalets organiska sammansättning började snabbt öka. För att under dessa förhållanden kunna bibehålla den gamla profitkvoten krävdes att man pressade ut mer mervärde ur arbetarklassen. Men arbetarna var inte villiga att ge detta extra mervärde och gjorde motstånd mot kapitalisternas försök. Som ett resultat av det började profitkvoten falla och den långa vågens expansiva fas tog slut.

Detta väcker en uppenbar fråga: varför kunde arbetarklassen så framgångsrikt stå emot och för-

7 William Nordhaus, ”The Falling Share of Profits”, i A Okun och L Perry, red, *Brooking Papers on Economic Activity*, nr 1 1974.

8 Andrew Glyn och Bob Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, London 1972.

hindra att mervärdekvoten ökade? Mandels svar låter så här. I mitten av 1960-talet var det brist på arbetskraft i hela den utvecklade kapitalistiska världen och arbetarna befann sig i en stark förhandlingsposition. Flera årtionden av oavbruten ackumulation hade praktiskt taget gjort slut på efterkrigstidens enorma reserv av arbetslösa och arbetskraft från landsbygden. Trots att arbetsgivarna importerade utländska arbetare lyckades de aldrig göra det i tillräckligt stor omfattning för att få slut på bristen. Således pekar Mandel ut två faktorer som huvudansvariga för den nya fasen av kapitalistisk utveckling: 1) att enkla produktivitetsoökningar försvann när man väl utnyttjat den tredje teknologiska revolutionens omedelbara potential, 2) en starkare arbetarrörelse eftersom det var brist på arbetskraft och den industriella reservarmén till största delen tagit slut. Den första av dessa återspeglade kapitalets högre organiska sammansättning, den andra en relativt låg mervärdekvot.

Det ovanstående är naturligtvis en klassisk analys som grundar sig direkt på Marx' *Kapitalet*. Mandel utvidgar den genom att ta hänsyn till inflationens roll, som, säger han, "är den för senkapitalismen specifika mekanismen för att bromsa en snabb nedgång av mervärde- och profitkvoten under konjunkturförhållanden av relativt snabb kapitalackumulation och relativt höga sysselsättningsnivåer."⁹ Men Mandel menar att inflationen är otillräcklig som medel för att hålla upp profitkvoten och bibehålla ackumulationen. Den bromsar men förhindrar inte en ökning av reallönerna, och trots stigande priser fortsätter profitkvoten att falla. Dessutom motverkar inflationen till syvende och sist sitt eget syfte, ty den har en inneboende tendens att stiga, och om den tillåts att fortsätta okontrollerat så kommer priserna till slut att stiga så snabbt att ackumulationen blir omöjlig. Således kan inflationen skjuta upp krisen men inte förhindra den i all oändlighet. Profitkvoten fortsätter att falla och priserna stiger allt snabbare. Ackumulationen saktar in och det är bara en tidsfråga innan det uppstår en kris i full skala.

Mandels förutsägelser om de kapitalistiska ekonomiernas framtid är dystra. Det kommer att bli allt svårare att öka produktiviteten och "skriva av" det konstanta kapitalet. Investeringarna kommer inte att få en motsvarighet i ett motsvarande förbilligande av det konstanta kapitalet, så kapitalets organiska sammansättning kommer att fortsätta att öka. Råvaror kommer att drabbas av speciella problem eftersom produktionen av dem har revolutionerats och nu är helt "industrialiserad". De kommer att bli relativt sett dyrare och den cirkulerande delen *Cc* av den organiska sammansättningen kommer att öka ännu snabbare än dess fasta del *Cf*. För att bibehålla den genomsnittliga profitkvoten när kapitalets organiska sammansättning stiger snabbt krävs en betydande ökning av mervärdekvoten. Detta ska "genomföras med hjälp av den industriella reservarméns återuppbyggnad, ja, genom ett avskaffande av arbetarrörelsens demokratiska friheter (bl a statliga ingripanden mot strejkrätten och strejker). Kampen om mervärdekvoten hamnar i centrum för den ekonomiska och sociala dynamiken, liksom under perioden från sekelskiftet fram till trettioalet."¹⁰

Men under nuvarande teknologiska förhållanden blir det allt dyrare att ersätta levande arbete med fast kapital, och således svårare att återupprätta reservarmén. Kapitalismen befinner sig i ett dilemma. Å ena sidan kan den "fördjupa" kapitaltillgångarna genom att investera kraftigt i arbetsbesparande utrustning. Men detta sätt att återupprätta reservarmén skulle få kapitalets organiska sammansättning att öka mycket skarpt. Å andra sidan kan den "bredda" kapitaltillgångarna genom att inte bekymra sig så mycket om dyra arbetsbesparande metoder. Men stora investeringar av denna sort skulle skapa en enorm efterfrågan på arbetskraft och skulle snabbt tömma reservarmén. Om den genomförs i stor skala är således "fördjupningen" olönsam eftersom den ökar på kapitalets organiska sammansättning och "breddandet" är olönsamt eftersom det gör slut på den industriella reservarmén och gör det svårare att pressa ut mervärdet. Med tanke på att båda sorternas stora investeringar – "fördjupande" eller "breddande" – är olönsamma, så är det enda alternativet att investera mindre, och hålla ackumulationen inom de gränser som sätts upp av de minskade teknologiska möjligheterna och en spirande arbetskraftsbrist. Bara på detta sätt kan den organiska samman-

9 *Senkapitalismen*, (engelska upplagan), s 422 [inte hittat i svenska upplagan – öa].

10 *Senkapitalismen, del 2*, på marxistarkiv.se, s 111.

sättningen hållas inom rimliga gränser och reservarmén bevaras. I praktiken betyder det en stagnation på obestämd tid som kännetecknas av korta högkonjunkturer och långa recessioner. Reservarmén kommer att upprätthållas, inte genom att arbetskraften dynamiskt ersätts av maskiner, utan med hjälp av en process av upprepade lågkonjunkturer som håller nere den långsiktiga ackumulationstakten.

Ovanstående redogörelse för Mandels uppfattningar om den nuvarande situationen är ingalunda fullständig och kanske inte helt korrekt. Ingenstans sammanfattar han sina idéer på ett nöjaktigt sätt, och att plocka ut dem ur hans enorma och spretiga text är inte alltid lätt. Trots det tror jag att jag har fångat huvudtemat i hans resonemang, även om jag kanske har uttryckt mig med ett något annorlunda språk. Mycket av det Mandel säger är förvisso riktigt. Den industriella reservarmén är verkligen kapitalismens eget speciella sätt att hålla arbetskraften disciplinerad. Att den tog slut på 1960-talet var delvis orsak till att den långa vågens expanderande fas tog slut. Det kommer att bli mycket svårt med en oförminskad ackumulation om inte denna reservarmé kan återuppbyggas på något sätt. Mandel har rätt när han betonar teknologin och behovet att "skriva av" kapitalet för att hålla nere den organiska sammansättningen. En marxistisk skola har bortsett från detta behov genom att nästan uteslutande rikta in sig på inkomstfördelningen. Som han säger kommer det i framtiden att bli mycket svårare att öka produktiviteten, i synnerhet inom råvarusektorn som nu till största delen är industrialiserad. Det kommer att göra det mycket svårt att skriva av det konstanta kapitalet, och resultatet kan förvisso bli en ökande organisk sammansättning.¹¹ Av denna anledning tror jag att han har rätt när han hävdar att kapitalismen står inför en stagnationsperiod som beror på svårigheten att återupprätta reservarmén utan att samtidigt öka kapitalets organiska sammansättning. Slutligen håller jag med om att inflationen har använts för att bibehålla profitkvoten och förlänga expansionen, och att den har visat sig otillräcklig för denna uppgift.

Å andra sidan finns det en rad punkter där Mandel har fel eller hans metod är otillräcklig. Jag har redan hävdat att hans analys av den senaste perioden är felaktig i ett viktigt avseende: profitkvoten

11 Det är klart att jag håller med Mandel när han säger att kapitalismen går in i en ny fas där det kommer att bli svårare att höja produktiviteten. Statliga ingripanden kan minska svårigheterna genom att omstrukturera kapitalet och gynna forskning och utveckling, men det är osannolikt att det kan ge upphov till den sortens spektakulära framsteg som vi har bevittnat sedan Andra världskriget. Det kommer således att bli svårare än tidigare att uppnå en viss produktivitetsökning och följaktligen kan den organiska sammansättningen öka. Jag säger kan öka istället för kommer att öka, eftersom vad som händer med den organiska sammansättningen inte bara beror på tekniska framsteg. Det beror också på ackumulationstakten. När det sker en mycket snabb tillströmning av nya tekniker, som det har gjort sedan Andra världskriget, skrivs kapitalet av snabbt och en hög ackumulationstakt kan upprätthållas utan att orsaka en ökning av den organiska sammansättningen. Omvänt, när denna tillströmning av nya tekniker är långsam, skrivs kapitalet av sakta och en hög ackumulationstakt får den organiska sammansättningen att öka. För att hindra den organiska sammansättningen från att öka krävs det därför en minskad ackumulationstakt som överensstämmer med den minskade tillströmningen av nytillgängliga tekniker. Förändringar av den organiska sammansättningen bestäms alltså av *förhållandet* mellan två faktorer: 1) ackumulationstakten, 2) tillströmningen av nya tekniker. Den organiska sammansättningen ökar när ackumulationen överstiger tillströmningen av nya tekniker och sjunker när motsatsen gäller. (De två faktorerna är givetvis inte oberoende av varandra. Ackumulation stimulerar uppfinningar och ökar därmed tillströmningen av nya tekniker. I princip skulle denna stimulerande effekt kunna leda till en snabb avskrivning av kapitalet och tillåta en hög ackumulationstakt att hålla ut på obestämd tid utan att orsaka en ökning av kapitalets organiska sammansättning. Resonemanget i texten förutsätter att detta inte kommer att ske under den kommande perioden, och att en hög ackumulationstakt verkligen skulle överstiga tillströmningen av nya tekniker.) Alla uttalanden om framtida förändringar av den organiska sammansättningen är därmed beroende av vad som händer med ackumulationen. Tillströmningen av nya tekniker kommer säkerligen att minska, men det kommer bara att leda till en stor ökning av den organiska sammansättningen om ackumulationen håller sig kvar på en hög nivå. Men om det blir en lång stagnationsperiod där ackumulationstakten minskar drastiskt, då kan inte den organiska sammansättningen öka, ty den minskade tillströmningen av nya tekniker kan motsvaras av en lika stor minskning av ackumulationstakten. De mest extrema möjligheterna är: 1) en hög ackumulationstakt och en snabbt ökande organisk sammansättning av kapitalet, 2) en mycket låg ackumulationstakt och en stabil (eller till och med minskande) organisk sammansättning. Det mest sannolika resultatet är någonstans mitt emellan – en måttlig ackumulationstakt kombinerad med en måttlig ökning av en organisk sammansättning.

föll inte från och med mitten av 1960-talet på grund av att kapitalets organiska sammansättning ökade, som han påstår, utan på grund av att mängden mervärde som gick till industrikapitalet minskade, eller annorlunda uttryckt därför att profiterna krympte. Givetvis diskuterar inte Mandel de krympande profiterna specifikt, av den enkla anledningen att han inte medger att de gör det. För det andra förklarar han aldrig på något övertygande sätt varför inflationen inte lyckades hålla uppe profitkvoten och förlänga högkonjunkturen på obestämd tid. Slutligen: även om hans diskussion om teknologin och hur den tillämpas är korrekt på allmän nivå, så bortser den från vissa speciella särdrag hos den tredje teknologiska revolutionen som redan har varit viktiga och kommer att bli ännu viktigare i framtiden. Låt oss mer i detalj analysera dessa huvudsakliga tvisteområden: krympande profiler, inflation och teknologi.

Krympande profiler

Under mer än ett decennium har profitens andel av avkastningen efter skatt sjunkit i hela den utvecklade kapitalistiska världen. De omedelbara orsakerna till denna nedgång är följande: ökande statsutgifter, ofta under inverkan av folkliga påtryckningar för bättre samhällsservice och socialt understöd; försämrade bytesförhållanden med råvaruproducenterna under 1972-1974, delvis på grund av brist på råvaror och delvis på grund av OPEC-kartellens organiserade makt; och slutligen förekomsten av en stark arbetarrörelse som krävde högre reallöner och var ovillig att begränsa sin konsumtion och befria resurser åt staten och överföra dem till råvaruproducenterna. I och med arbetarnas, statens och råvaruproducenternas rivaliserande anspråk var den mängd som återstod till profiler avsevärt minskad. Industrikapitalet försökte skydda sig från de fulla effekterna av denna minskning genom att flytta över en del av bördan på småsparare, och på så sätt omfördela de samlade profiterna på deras bekostnad. I detta hade de hjälp av inflationen, som gjorde det möjligt för företag att betala av sina skulder med pengar som hade minskat i värde. Men trots denna omfördelning av de samlade profiterna till sin egen fördel fick industrikapitalet ändå en mindre andel av mervärdet än tidigare och dess andel av avkastningen sjönk. Det återspeglades i en lägre profitkvot på "aktieägarnas eget kapital". Således svarade tre huvudfaktorer för de krympande profiterna: 1) statsutgifterna, 2) bytesförhållandena med råvaruproducenterna och 3) arbetarklassens makt. Låt oss kort analysera var och en av dessa.

Statsutgifterna

I de flesta kapitalistiska länderna var den andel av BNP som sögs upp av staten ganska stabil under 1950-talet. Denna stabilitet var resultatet av två motsatta tendenser: statens utgifter för civila poster (såsom administration, utbildning eller socialbidrag) ökade sin andel av BNP, medan militäretgifternas andel sjönk snabbt på grund av den delvisa nedrustning som följde på vapenstilleståndet i Korea och befrielsen från tidigare kolonialmakter. Dessa två tendenser – en högre civil och en lägre militär andel – uppvägde delvis varandra och statsutgifternas totala andel förändrades inte särskilt mycket. Men på 1960-talet blev saker och ting helt annorlunda. Takten i nedrustningarna minskade och i Västtyskland och USA var det till och med en period av upprustning, så att militäretgifternas andel förblev ganska stabil medan den civila andelen fortsatte att stiga lika fort eller till och med snabbare än tidigare. Resultatet blev en tydlig ökning under 1960-talet av den andel av BNP som gick till staten. Som framgår av tabell 3 och 4 nådde denna expansion sin höjdpunkt 1963-1968, då statens andel av BNP steg med 2,8% i USA, 4,5% i Storbritannien, 2,5% i Frankrike, 2,1% i Tyskland och 4,2% i Italien. Japan var ett undantag och dess statliga andel steg bara med 0,5%. Efter denna höjdpunkt avtog expansionen något, speciellt i USA, där militärbudgeten stannade av när uppladdningen inför Vietnam väl var klar. Trots det var statens andel i allmänhet betydligt högre 1973 än 1968.

Tabell 3

Statsutgifternas andel an BNP (%)

	1953	1958	1963	1968	1973
USA					
Militär	13,2	10,2	8,8	9,2	5,9
Civil	14,3	18,9	20,4	22,8	26,8
Totalt	27,5	29,1	29,2	32,0	32,7
Storbritannien					
Militär	9,0	6,4	6,4	5,6	4,7
Civil	26,6	25,9	28,2	33,2	35,7
Totalt	35,6	32,3	34,3	38,8	40,4
Japan					
Militär	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift
Civil	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift
Totalt	15,7	15,0	13,9	14,4	15,7*
Frankrike					
Militär	7,8	5,6	4,5	3,8	ingen uppgift
Civil	25,1	27,6	31,1	34,3	ingen uppgift
Totalt	32,9	33,2	35,6	38,1	37,2†
Tyskland					
Militär	4,3	2,6	4,6	3,2	2,9
Civil	26,6	30,2	29,9	33,4	35,5
Totalt	30,9	32,8	34,5	36,6	38,4
Italien					
Militär	3,0	2,6	2,5	2,2	2,1
Civil	22,9	26,2	27,9	32,4	38,1
Totalt	25,9	28,8	30,4	34,6	40,2

Källa: OECD National Accounts 1950-68, 1962-73.

Not och definitioner: Bruttonationalprodukt (BNP) i aktuella marknadspriser. Statsutgifterna innefattar alla aktuella utgifter (varor och tjänster, överföringar, statsunderstöd, räntor, etc) plus statens totala bildade fasta kapital men utesluter offentliga företags utgifter.

Efter en period av relativ stabilitet på 1950-talet steg således den andel av BNP som staten tog avsevärt. Förändringarna varje år var små, men sammantagna blev de ofta mycket stora. Om arbetarna var ovilliga att finansiera en sådan ökning av statsutgifterna så måste det därav följande trycket mot profiterna ha varit avsevärt, och det är rimligt att anta att de stigande statsutgifterna var en viktig faktor bakom de krympande profiterna.

Den civila andelen av statens utgifter har ökat snabbt av flera skäl, av vilka de följande är särskilt viktiga: folkliga påtryckningar för bättre samhällsservice och socialt understöd, en relativt långsam tillväxt av produktiviteten i den tjänsteverksamhet som staten organiserar (administration, sjukvård, utbildning), och ett ökande behov av ekonomisk infrastruktur för att stöda den kapitalistiska utvecklingen (vägar, forskning och utveckling, yrkesutbildad arbetskraft, etc). Bland de folkliga krafter som har krävt mer sociala utgifter finns givetvis fackföreningsrörelsen, så de ökande statsutgifterna är i sig själva delvis en återspeglning av en starkare arbetarklass. Detta verkar självklart och är ett banalt påpekande bland socialdemokratiska författare, men ändå diskuterar Mandel det aldrig på allvar, och bortsett från spridda hänvisningar till "indirekta löner" och "horisontell omfördelning"

* Japans siffror utesluter totalt bildat fast kapital.

† Frankrikes siffra för 1973 är inte jämförbar med tidigare siffror.

gör han inget försök att bedöma dess betydelse. Han diskuterar aldrig möjligheten att statens utgifter delvis kan finansieras av profiterna istället för lönerna, i vilket fall det kommer att minska profitkvoten.

Tabell 4**Förändringar av statsutgifternas andel av BNP**

	1953-58	1958-63	1963-68	1968-73
Totala statsutgifter				
USA	+1,6	+0,1	+2,8	+0,7
Storbritannien	-3,3	+2,0	+4,5	+1,6
Japan*	-0,7	-1,1	+0,5	+1,3
Frankrike	+0,3	+2,4	+2,5	-0,9 [†]
Tyskland	+1,9	+1,7	+2,1	+1,8
Italien	+2,9	+1,6	+4,2	+5,6
<i>Genomsnitt</i>	+0,5	+1,1	+2,8	+1,7
Militära utgifter				
USA	-3,0	-1,4	+0,4	-3,3
Storbritannien	-2,6	-0,3	-0,5	-0,9
Japan	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift
Frankrike	-2,2	-1,1	-0,7	ingen uppgift
Tyskland	-1,7	+2,0	-1,4	-0,3
Italien	-0,4	-0,1	-0,3	-0,1
<i>Genomsnitt</i>	-2,0	-0,2	-0,5	-1,1
Civila utgifter				
USA	+4,6	+1,5	+2,4	+4,0
Storbritannien	-0,7	+2,3	+5,0	+2,5
Japan	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift	ingen uppgift
Frankrike	+2,5	+3,5	+3,2	ingen uppgift
Tyskland	+3,6	-0,3	+3,5	+2,1
Italien	+3,3	+1,7	+4,5	+5,7
<i>Genomsnitt</i>	+2,7	+1,7	+3,7	+3,6

Källa: Tabell 3.

Not: Genomsnittet är oviktat.

Bytesförhållanden

Under 1950- och början av 1960-talet blev råvaror hela tiden billigare i jämförelse med fabriksvaror, ett fenomen som Mandel anser vare ett exempel på "ojämnt byte". Oavsett om man håller med om denna karakterisering eller ej så är fenomenet verkligt, och industriländerna gynnades kraftigt av sina bättre bytesförhållanden med råvaruproducenterna (se tabell 5). Men i slutet av 1960-talet stabiliserades bytesförhållandena och de relativa råvarupriserna slutade sjunka. Under varubooomen 1972-1974 steg råvarupriserna snabbt och bytesförhållandena förändrades kraftigt till industriländernas nackdel. 1974 var råvaror i genomsnitt 65% dyrare i jämförelse med fabriksvaror än vad de hade varit två år tidigare. Bara prisstegringen på olja utgjorde omkring 4% av BNP i Italien, Japan och Storbritannien. I slutet av 1960-talet upphörde alltså industriländerna att ha nytta av förbättrade bytesförhållanden, och 1972-1974 ägde det rum en enorm överföring av resurser från industriländerna till råvaruproducenterna.

* Japans siffror utesluter totalt bildat fast kapital.

† Frankrikes siffra för 1973 är inte jämförbar med tidigare siffror.

Tabell 5

Bytesförhållanden för råvaror

1951	1954	1958	1963	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974
119	108	93	87	85	82	81	82	81	81	84	105	139

Källa: UN Yearbook of International Trade, olika år.

Definition: Bytesförhållande = pris på råvaror/pris på fabriksvaror.

Mandel förklarar denna sista förändring av bytesförhållandena så här: ”sedan 1972 har det ägt rum en ny ökning av råvarupriserna – delvis orsakad av kortsiktiga spekulationer och inflationsboomen 1972-73, men också delvis en återspeglning av en verklig relativ brist som orsakades av den långsammare kapitalinvesteringstakten inom de råvaruproducerande sektorerna än inom fabrikssektorn under den tidigare långvariga perioden. Detta nya uppsving för priserna kommer inte helt och hållet att upphävas av världsrecessionen 1974-75. Det kommer att göra det möjligt för de halvkoloniala borgarklasserna att förbättra sin ställning som imperialismens underordnade kompanjoner, inte bara politiskt utan också finansiellt och ekonomiskt.”¹² Denna förklaring är i och för sig korrekt, men den bortser från två faktorer: ogynnsamma väderförhållanden som orsakade en internationell brist på vete, och de oljeproducerande ländernas nyfunna makt, när de bildade en kartell för att tvinga upp priset på olja. Men frånsatt detta förbehåll anser jag att Mandels analys av rörelserna inom bytesförhållandena är övertygande.

Men hans diskussion om vad det innebär för industriländerna är mindre övertygande. Han tar bara hänsyn till dess effekter på kapitalets organiska sammansättning och bortser fullständigt från effekterna på mervärdekvoten och profitens andel.¹³ Ändå kan de sjunkande relativa priserna på råvaror ha spelat en roll för att hålla uppe profitens andel under 1950- och början av 1960-talet. En allt billigare import av råvaror hjälpte till att höja reallönerna utan att det kostade industrikapitalet något och därmed utan att påverka profiterna. När bytesförhållandena stabiliserades i slutet av 1960-talet försvann denna källa till enkla löneförhöjningar.

Förvisso var råvaror fortfarande billiga, men de blev inte billigare och det var följaktligen svårare än tidigare att höja reallönerna. När varupriserna exploderade 1972-1974 skedde det slutligen en enorm överföring av resurser till råvaruproducenterna, i synnerhet de i tredje världen. Denna överföring gjorde det ytterst svårt att bibehålla takten i de reallöneökningar som arbetarna i moderländerna förväntade sig, och de kunde bara beviljas på profiternas bekostnad.

Arbetarklassens styrka

Högre statsutgifter och försämrade bytesförhållanden leder i sig själva inte till lägre profiler, *under förutsättning* att arbetarnas egen konsumtion kan minskas lika mycket under vad den annars skulle ha varit. Många regeringar grundade i själva verket sin politik på exakt detta argument och försökte hålla tillbaka arbetarklassens konsumtion och frigöra tillgångar som staten kunde använda och för att köpa råvaror.

Men de var inte särskilt framgångsrika och det ägde rum en definitiv minskning av profitens andel. Det antyder att arbetarna var ovilliga att göra de begärda uppoffringarna och ofta var starka nog att göra motstånd mot försöken att tvinga dem till det. Vad är ursprunget till denna styrka? Mandel pekar på arbetarklassens reservarmé och hävdar att den i mitten av 1960-talet hade minskat kraftigt och inte längre kunde fylla sin disciplinerande roll tillräckligt. Det är förvisso sant och författarens diskussion om reservarmén är en av de bästa delarna i hans bok. Han slår bestämt fast klasskampens

¹² *Senkapitalismen*, s 371, engelska upplagan [finns inte i den svenska upplagan – öa].

¹³ Råvaror går direkt eller indirekt till arbetarnas konsumtion. Förändringar av priset på dem kan således påverka arbetskraftens värde och därmed mervärdekvoten och profitens andel. Vid en viss reallön kommer profitens andel och profitkvoten att bli lägre ju dyrare råvarorna är, om allt annat är lika.

företrädare och menar att reservarmén inte i första hand fungerar genom tillgång och efterfrågan på arbetsmarknaden utan genom sina effekter på arbetarklassens förhandlingsstyrka: en stor reservarmé av arbetslös eller billig arbetskraft demoraliserar arbetarrörelsen och undergräver dess organisatoriska styrka. Han kritiserar "Philipskurvan" för dess mekaniska och automatiska syn på löner och arbetslöshet, och argumenterar helt riktigt att förhållandena förmedlas via fackföreningarna och andra arbetarorganisationer och att arbetslösheten kan påverka lönerna genom att undergräva dessa organisationers styrka och kampvillighet.

Tyvärr går inte Mandel längre. Han diskuterar inte i detalj hur andra faktorer kan ha påverkat arbetarklassens styrka och kampvillighet under 1950-talet, såsom kalla kriget och religiösa konflikter, som båda ställde arbetare mot arbetare och rättfärdigade högerledarna. Det är synd, ty dessa faktorer var viktiga. Deras minskande inflytande på 1960-talet måste ha bidragit till att det återuppstod en stark och kampglad arbetarrörelse. Både i Frankrike och Italien försvagades till exempel arbetarrörelsen betydligt av splittringen mellan katoliker och icke-katoliker under kalla kriget på 1950-talet. Överbryggandet av denna spricka var en viktig faktor bakom den stridbarhet som bröt fram under majhändelserna i Frankrike och den heta hösten i Italien, som båda ledde till massiva löneökningar och utsatte profiterna för ett betydande tryck.

Denna diskussion kan sammanfattas så här. Tre faktorer var huvudansvariga för de krympande profiterna med början i mitten av 1960-talet. För det första ökade statens utgifter snabbt och sög upp en allt större del av nationalinkomsten. För det andra förbättrades inte längre bytesförhållandena med råvaruproducenterna, och 1972-1974 försämrades de snabbt och orsakade en enorm överföring av resurser från industriländerna till råvaruproducenterna. Slutligen var arbetarklassen mycket starkare och kampvillig än vad den hade varit på 1950-talet. Arbetarna förväntade sig avsevärda löneökningar och var inte beredda att ta på sig bördan av de ökade statsutgifterna eller, 1972-1974, de försämrade bytesförhållandena. De gjorde motstånd mot försöken att få dem att ta på sig denna börda, och när skatter och priser ökade krävde de löneökningar som kompensation. På detta sätt kunde de vältra tillbaka större delen eller till och med hela bördan på profiterna, och det är den viktigaste orsaken till att profitens andel sjönk. Mandel analyserar var och en av dessa faktorer för sig, men kombinerar dem aldrig till en sammanhängande analys av varför profiterna krympte.

Inflationen

Ovanstående förklaring till de krympande profiterna väcker en intressant fråga. Som Mandel säger utnyttjades inflationen för att försvara profiterna mot högre kostnader (inklusive skatter som kapitalisterna betalade). Genom att höja priserna försökte kapitalisterna vältra över bördan av högre löner, dyrare material och högre skatter på konsumenterna, och i sista hand arbetarklassen. Men som de krympande profiterna visar var de inte helt och hållet framgångsrika och inflationen visade sig vara otillräcklig som medel att försvara profiterna. Varför det? Varför gick det inte att höja priserna så att de alltid låg steget före kostnaderna? Det måste uppenbarligen ha funnits några faktorer som förhindrade priserna att stiga tillräckligt snabbt. Vilka var dessa faktorer?

Mandel besvarar denna fråga i ett kapitel med titeln "Industricykeln under senkapitalismen", där han identifierar två huvudfaktorer som båda hänger samman med existensen av oberoende nationalstater. För det första kan inflationen undergräva ett lands konkurrenskraft på världsmarknaden genom att göra dess produkter alltför dyra. Det kan in sin tur leda till att landet förlorar marknader hemma och utomlands till utländska konkurrenter och till en ohållbar negativ betalningsbalans. Behovet att förbli konkurrenskraftig internationellt sätter således upp definitiva gränser för de enskilda regeringarnas frihet att driva en inhemsk inflationspolitik. För att understöda en internationell inflation kan det för det andra krävas ett allt större och mer instabilt internationellt kredit-system, vars existens utgör ett allvarligt hot mot världskapitalismens hela finansiella struktur. Detta sätter upp stränga begränsningar, inte bara för de enskilda länderna, utan för alla de viktigaste

kapitalistiska staterna som måste ta ansvar för världens finanssystem. De måste gemensamt bromsa kreditökningen, även om det bromsar inflationstakten, hindrar dem från att skydda profiterna och till sist provocerar fram en recession.

Således identifierar Mandel två huvudfaktorer som begränsar användningen av inflation som ett sätt att skydda profiterna: 1) de enskilda ländernas behov att förbli konkurrenskraftiga på världsmarknaden, 2) det gemensamma behovet att förhindra en alltför stor utvidgning och till slut sammanbrott för världens kreditsystem. Han hävdar att den första faktorn har varit verksam under hela efterkrigsperioden, eftersom enskilda länder alltid har ställts inför frågan om internationell konkurrenskraft och nationell betalningsförmåga. Men den andra faktorn har blivit verkligt viktig först på 1970-talet, med USA:s minskande herravälde och kollapsen av Bretton Woodssystemet. USA kan inte länge genomföra sin roll som världskapitalismens samordnare, och inte heller kan det stödja världens vacklande kreditsystem. Mandel tillskriver faktiskt den nuvarande recessionen först och främst till denna andra faktor, och menar att den i första hand orsakades av ett "gemensamt behov att bromsa en fortsatt tillväxt av den hotande skuldpyramiden". För att stabilisera det finansiella världssystemet införde de viktigaste kapitalistländerna samtidigt kreditrestriktioner och vägrade tillhandahålla de resurser som var nödvändiga för att underblåsa inflationen och se till att priserna steg mer än kostnaderna. Det orsakade i sin tur ett fall för profitkvoten och ledde till en "allmän världsrecession".

Enligt Mandels åsikt var således båda de huvudfaktorer som begränsade användningen av inflationen knutna till existensen av oberoende nationalstater, eller om man så önskar internationella motsättningar. På 1950- och 1960-talen uttrycktes dessa motsättningar huvudsakligen på nationell nivå, där först det ena och sedan det andra landet vidtog åtgärder för att säkerställa sin konkurrensställning, medan USA övervakade det hela och såg till kapitalismens intressen i sin helhet. Men på 1970-talet kunde USA inte längre genomföra denna uppgift och motsättningarna uttrycktes inte bara som ett problem för det enskilda landet utan som ett hot mot hela det internationella finansiella systemet. Det handlade inte bara om att skulden växte lavinartat utan också att det inte fanns någon dominerande stat som kunde understöda denna skuld och säkerställa att inte hela strukturen föll samman.

Mandels övergripande argument är uppenbarligen ett imponerande och skarpsinnigt försök att kombinera två analysnivåer. Han använder sin teori om långa vågor för att visa de bakomliggande krafter som pressade profitkvoten och sin teori om internationella motsättningar för att förklara varför inflationen inte lyckades lätta på detta tryck. Vi har redan sett vad som är fel (och vad som är rätt) i hans analys av de krafter som pressar profitkvoten – hans felaktiga betoning av kapitalets organiska sammansättning och förbiseende av det tryck mot profiterna som utövades av ökade statsutgifter och, 1972-1974, försämrade bytesförhållanden. Finns det också brister i hans analys av inflationen? Var, som han påstår, användningen av den i första hand begränsad på grund av internationella motsättningar, eller verkade andra lika viktiga faktorer?

För att besvara denna fråga måste man titta på de politiska sammanhang under vilka penning- och kreditpolitiken formuleras och besluten tas om att tillåta en viss inflationstakt eller ej. Regeringarna kan inte bara överväga storkapitalets omedelbara intressen. De måste också ta hänsyn till önskemål från andra klasser och skikt. Om de inte gör det så riskerar de att förlora sitt väljarstöd och de kan dras in i ett kraftprov som hotar att skaka om hela den borgerliga samhällsstrukturen. Dessa överväganden gäller inte bara under extrema förhållanden när priserna stiger snabbt och allt fortare. Även när priserna stiger ganska långsamt, som i Tyskland eller USA under 1950- och början av 1960-talet, kan inflationen bli mycket impopulär. I en del fall, som i Tyskland, återspeglar detta delvis ett gemensamt minne av hyperinflationen och dess verkliga eller påstådda konsekvenser (undergång för medelklasserna, fascism, etc). Men i andra fall handlar det om mer vardagliga faktorer. Fackföreningsmedlemmarna vill att priserna ska hållas tillbaka för att till fullo skörda fördelarna av de löneökningar de har fått. De kan uttrycka sina önskemål direkt i valurnorna eller

indirekt genom att hota med ekonomiska störningar om inte priserna hålls tillbaka. Detta sistnämnda hot frammanar spöket om en allt starkare och kanske explosiv lön-pris-spiral där kapitalisterna med tyst stöd från staten hela tiden försöker hålla priserna ett steg före lönerna. Strävan att undvika en sådan spiral har uppenbarligen varit en viktig faktor för de regeringar som har antagit en bestämd ståndpunkt om att bekämpa inflationen. Utöver fackföreningsmedlemmar finns det många som är mot inflation, och även om de kanske saknar ekonomisk makt så är deras politiska stöd fortfarande viktigt. Bland dessa finns småsparare som kanske inte kan skydda sig mot inflationens konsekvenser, och människor, som pensionärer, vars inkomster inte kan anpassas fullständigt för att mäta sig med de stigande priserna. Sammantagna kan dessa olika och ibland överlappande grupper – arbetare, småsparare, pensionärer, etc – utgöra en respektingivande inflationsfientlig koalition, och de kan helt klart begränsa användandet av inflationen som ett sätt att hålla uppe profiterna.

Således kan till och med en smygande inflation möta stark inhemsk opposition och inte vara tänkbar i tillräcklig omfattning. Dessutom är sådana överväganden ännu viktigare när inflationen väl startar och verkar bli okontrollerbar. De politiska konsekvenserna av en accelererande inflation är välbekanta. Den undergräver kapitalismens politiska legitimitet genom att belöna spekulanter. Den krossar tron på marknaden genom att belöna de starka på bekostnad av de svaga. Och den får tidigare oorganiserade att organisera sig i försvarsförbund. På detta sätt förstör den kapitalismens moraliska grund och leder till alltmer omfattande konflikter när allt fler delar av samhället dras ut i kamp. Om denna process fortsätter blir resultatet hyperinflation och i slutändan sammanbrott för den borgerliga demokratin – och att den, beroende på styrkeförhållandena, antingen ersätts av socialismen eller någon sorts auktoritär högerregim, såsom fascism eller en militärdiktatur. Det första målet för statens politik i de moderna borgerliga demokratierna är uppenbarligen att förhindra en sådan urartning.

Mandel medger själv att internationella motsättningar kanske inte är de enda faktorer som begränsar användningen av inflation, men han verkar tro att de bara fungerar under perioden då den ökar och en ”galopperande” inflation ser ut som en verklig möjlighet. Dessutom betraktar han frågan i snävt ekonomiska termer, och hävdar att en galopperande inflation måste förhindras eftersom den stör ackumuleringen av produktivt kapital. Ackumuleringen, säger han, kräver en viss grad av prisstabilitet, förutom vilken kapitalisterna vägrar att investera och istället lägger sitt kapital på hög i någon sorts icke produktiv form. Detta argument har förvisso en viss giltighet, ty en exploderande inflation kan hindra kapitalackumuleringen. Men förutom i situationer av extrem hyperinflation är de politiska konsekvenserna av inflationen vanligtvis mycket viktigare än dess snävt ekonomiska inverkan på kapitalackumuleringen. Inflationen hotar kapitalismens politiska stabilitet långt innan den på något allvarligt sätt stör dess ekonomiska mekanismer. Enligt min åsikt provocerade inte de kapitalistiska makterna i första hand fram krisen 1974 på grund av att de var rädda för ett sammanbrott för det internationella finanssystemet – de bankkrascher som Mandel hänvisar till var mer ett resultat av än en orsak till krisen. Inte heller gjorde de det i första hand därför att de var rädda för att en galopperande inflation skulle hindra kapitalackumuleringen. De gjorde det först och främst av politiska skäl eftersom inflationen var ytterst impopulär, och om man hade låtit den fortsätta så skulle det kunnat leda till ett sammanbrott för den borgerliga demokratin och kanske till och med till ett upphävande av kapitalismen själv. Även om jag håller med om att internationella motsättningar har begränsat användningen av inflation, så tror jag alltså att Mandel har överbetonat dem och uteslutit andra faktorer. De få kommentarer han verkligen gör angående dessa andra faktorer är dessutom snävt ekonomiska. Han praktiskt taget ignorerar inflationens politiska dimensioner som har varit ytterst viktiga.

Teknologin

Mandel talar ganska ingående om en tredje teknologisk revolution som grundades på en ”reserv av

outnyttjade tekniska uppfinningar, av potentiell teknologisk förnyelse” som byggts upp under mellankrigsperioden och Andra världskriget, och som ”utmynnar i den frigjorda kärnenergin, cybernetiken och automationen.” Han säger att dessa möjligheter utnyttjades under efterkrigsperioden och resultatet blev en mycket snabb produktivitetsökning, vars effekt blev att göra det konstanta kapitalet billigare eller ”prissänkt” vilket bromsade den organiska sammansättningen tendens att öka. Sedan säger han, att när dessa möjligheter var uttömda blev det svårare att öka produktiviteten och den organiska sammansättningen började att öka ganska snabbt. Jag har redan hävdad att detta inte stämmer med fakta, även om jag tror att den organiska sammansättningen verkligen kan öka i framtiden. Låt mig nu göra några kommentarer angående Mandels syn på de tekniska framstegen själva. Även om jag håller med om hans övergripande betoning av hur viktig den moderna teknologin är, så tycker jag att hans resonemang lider av tre svagheter: 1) han ger alltför liten betydelse åt fenomenet ”hinna ifatt”, som har gjort det möjligt för Europa och Japan att få till stånd enorma produktivitetsökningar genom att använda mer avancerad amerikansk teknologi, 2) han lägger alltför stor vikt vid teknologin som sådan och inte tillräcklig vikt vid institutionella faktorer som styr hur den tillämpas och utvecklas, 3) hans behandling av tjänstesektorn är otillräcklig och han inser inte att produktivitetsökningar i denna sektor är en av den moderna kapitalismens centrala problem.

Hinna ifatt

Den häpnadsväckande produktivitetsökningen sedan Andra världskriget utgörs till stor del av att Europa och Japan hinner ifatt. Den amerikanska ekonomin har inte inregistrerat alls samma framsteg. I egenskap av världsledare 1945 hade den ingen annan att hinna ikapp. Den amerikanska produktiviteten har i själva verket inte ökat så mycket snabbare efter kriget än innan, och den snabbare uppfinningstakt som Mandel talar om är mindre uppenbar i USA än på andra ställen. Det talar för att produktivitetsökningen kommer att sakta in när de andra länderna närmar sig USA:s nivå och sträckan att ta igen minskar. Sannolikt kommer någon att gå förbi USA men det är osannolikt att någon kommer att upprätthålla dess tidigare spektakulära prestationer.

Fenomenet att hinna ifatt är naturligtvis en sida av den ojämna utvecklingen. På internationell nivå finns det enorma skillnader mellan olika länder: många underutvecklade länder har fortfarande inte gått igenom sin andra eller till och med första industriella revolution, än mindre en tredje. Med rätta politiska förhållanden – stabilitet och en moderniserande stat – finns det all anledning att tro att hinna ifatt kommer att sprida sig till en stor del av, om än inte hela, tredje världen. Delvis är detta beroende av inhemska omständigheter i de berörda länderna, men delvis återspeglar det de växande problemen med tekniska framsteg i de utvecklade länderna. Vartefter det blir allt svårare att öka produktiviteten i Europa och Japan kommer deras storföretag att i allt större utsträckning titta på tredje världen. Under kapitalismens nästa utvecklingsperiod kommer den dynamiska kraften att flytta från de nuvarande utvecklade länderna till de underutvecklade länderna. Denna process kommer givetvis att bli ojämn. Många länder, inklusive det jättelika Indien, kommer att förbli underutvecklade. Trots det kommer industrialiseringen av tredje världen att äga rum i mycket större skala än Mandel verkar tro, och kommer att utgöra en betydande utvidgning av det kapitalistiska produktionssättet till hittills icke erövrade områden.

Institutionella faktorer

Teknologiska möjligheter kan bara förverkligas inom vissa institutionella ramar. Företagen måste vara tillräckligt stora för att hålla igång processer i en ändamålsenlig skala, resurser måste hamna i händerna på företag som är villiga och förmögna att använda dem på ett kreativt sätt, arbetarna måste övertalas eller tvingas att samarbeta under införandet och utvecklingen av nya processer, och så vidare. Staten spelar en central roll för att skapa dessa ramar, den genomför vissa uppgifter själv,

kanaliserar resurser åt rätt håll, och säkerställer ”industriella förhållanden” som främjar förändring. Mandel medger allt detta men verkar anse det mindre viktigt än teknologin i sig. Det finns dock ett motargument som låter så här. Det finns enorma teknologiska möjligheter som inte utnyttjas av *strukturella* skäl. Det som krävs är en större ommöblering som centraliserar det befintliga kapitalet i större enheter, gallrar ut ineffektiva producenter och tvingar fram anammandet av mer avancerade tekniker. För att få till stånd dessa förändringar krävs en kombination av kriser för att minska motståndet mot förändringar tillsammans med energiska statliga ingripanden för att gynna den nödvändiga omstruktureringen. Med en sådan omorganisering kan expansionen upprätthållas under många år på grundval av de befintliga teknologiska möjligheterna. Dessutom är teknologiska framsteg i sig själva beroende av institutionella faktorer, och aktiv statlig uppmuntran till forskning och utveckling skulle leda till många nya uppfinningar. Med en lämplig statlig politik för omstrukturering och teknologi finns det således ingen orsak till att den nuvarande expansionsfasen ska tappa orken inom en nära framtid.

Det ovanstående resonemanget är överdrivet, både därför att det bortser från inslaget av att hinna ifatt i Europas och Japans prestationer, och på grund av att det bortser från frågan om att höja produktiviteten i tjänstesektorn, ett problem som jag ska diskutera nedan. Ändå har det viss giltighet och man ska inte underskatta de framsteg som aktiva statliga ingripanden kan leda till. Det är i själva verket själva möjligheten till sådana framsteg som kommer att utgöra slagfältet för framtida strider. Ur kapitalistisk synvinkel kan statliga ingripanden vara ett tveeggat vapen, vars omedelbara och ofta betydande ekonomiska fördelar kan uppvägas av deras möjliga politiska faror. Vi såg detta mycket tydligt i Storbritannien med Bennis moderniseringsprogram, som inbegrep omfattande statliga ingripanden och nationalisering av ett antal lönsamma företag. Det motarbetades hårt av högern och Brittiska industriförbundet, som hävdade att det skulle öppna dörren för socialismen. För att föregripa en sådan slutgiltig katastrof var de beredda att offra de omedelbara fördelar som programmet erbjöd. Dessa farhågor var överdrivna men de hade verkligen en viss verklighetsbakgrund. En tillämpning av Bennis program skulle ha givit de stridande självförtroende och skulle ha befest västern som en verklig kraft inom brittisk politik – som den inte har varit sedan 1940-talet. Högern insåg denna fara och visade sig vara bättre dialektiker än många inom den marxistiska västern som intog en ganska negativ inställning till hela saken på grundval av att Bennis program bara var ”ett försök att stötta upp den brittiska kapitalismen”.

Genom att betona den tredje teknologiska revolutionens snävt teknologiska sidor har Mandel alltså underskattat de institutionella faktorernas och statliga ingripandenas vikt. När han gör det så har han förbisett frågor av avgörande politisk betydelse, nämligen kampen att avgöra hur och var staten ska ingripa, vilka företag den ska nationalisera och så vidare. Mandel må betrakta det som ett reformistiskt perspektiv, men det är frågor som hela västern kommer att ställas inför under de kommande åren, oavsett om vi gillar det eller ej.

Tjänstesektorn

Mandel ägnar ett helt kapitel åt tjänstesektorn. Trots en del intressanta insikter är detta kapitel tyvärr otillfredsställande. Det lyckas inte ge sig i kast med tjänstesektorns centrala problem, nämligen dess relativt stillastående teknik och den därav följande långsamma produktivitetsökningen. Istället för att diskutera detta på rätt sätt lägger han den mesta energin på ett förvirrande och icke övertygande försök att skilja mellan ”produktiva” och ”improduktiva” tjänster. Syftet med en sådan distinktion är inte att på något halvteologiskt sätt avgöra huruvida denna verksamhet ”producerar” värde eller mervärde eller inte, utan att hjälpa till att avgöra deras rörelselagar och hur de hänger ihop med resten av ekonomin. De flesta diskussioner, inklusive Mandels, gör egentligen aldrig det och därav deras halvteologiska och ofta moraliska ton.

De fakta angående tjänstesektorn som hör till saken är följande. Sysselsättningen har ända sedan

Andra världskriget vuxit snabbt, i huvudsak därför att ”produktiviteten” har ökat sakta under en period med ökande efterfrågan och avkastning. Denna ökande sysselsättning beror i första hand på att de tekniker som används inom tjänstesektorn fortfarande är underutvecklade. Med få undantag har det inte ägt rum någon teknologisk revolution som är jämförbar med den som har omvandlat industrin och jordbruket. Mandel har fel när han säger att ”senkapitalismen för första gången i historien [utgör] ett samhälle med *generaliserad universell industrialisering*.” Ett flyktigt besök till en vanlig bilverkstad, detaljhandelsbutik, restaurang, skola eller regeringsdepartement borde skingra denna illusion. Det har givetvis skett framsteg och man använder modern utrustning, men det har sällan ägt rum något som liknar den massiva omvandling som har skett inom andra sektorer.

Den teknologiska eftersläpningen inom tjänstesektorn har fått två konsekvenser. 1) Tjänsterna blir dyrare i jämförelse med industrivaror så att de står för en ökande andel av landets utgifter, *trots att deras produktion växer relativt sakta*. Det är mest uppenbart inom den statliga sektorn, vars produktion omfattar många tjänster som sjukvård, utbildning och administration, och vars kostnader stiger snabbt eftersom produktiviteten sackar efter reallönerna. ”Statens finanskris” beror i stor utsträckning på tjänstesektorns fortsatta teknologiska underutveckling i *allmänhet*, där de tjänster som staten sköter är ett speciellt exempel. 2) Tjänstesektorn börjar tävla med industrin om arbetskraft. På 1950-talet fanns det en enorm reserv av jordbruks- och arbetslös arbetskraft i de flesta utvecklade kapitalistiska länderna, som tillhandahöll rikligt med arbetare till både tjänstesektorn och industrin. Men i och med att denna reserv försvann är arbetskraften inte längre så talrik. En ny ackumulationsomgång skulle snart leda till en situation där tjänstesektorn bara skulle kunna växa genom att dra arbetskraft från industrisektorn. Således blir tjänstesektorn alltmer kostsam och kan bli en konkurrent med industrisektorn om en otillräcklig arbetskraftsstyrka. Av dessa orsaker utgör tjänstesektorn i sin nuvarande form ett allvarligt hinder för en oförminskad ackumulation. En fortsättning av det långa uppsvinget beror till stor del på de utvecklade kapitalistiska ländernas förmåga att tackla tjänstesektorn och revolutionera dess produktionsmetoder.

Svårigheten att öka produktiviteten inom tjänstesektorn är tvåfaldig: institutionell och teknisk. Inom den privata sektorn tillhandahålls många tjänster av små ineffektiva producenter som uppvisar en häpnadsväckande förmåga att överleva, eller av monopol som inte har några motiv till förändring eftersom de skyddas av fackliga eller yrkesorganisationer. Mycket samhällsservice utsätts inte för yttre konkurrens – det finns ingen ”värdelag” som tvingar dem att revolutionera sin teknik – och de är ofta ytterst motståndskraftiga mot förändring, både på grund av sin organisatoriska struktur och de anställdas motstånd mot förändringar som kan kosta dem deras jobb eller förändra karaktären på deras arbete. Men även där institutionella faktorer gynnar förändringar är det ofta svårt att höja produktiviteten av den enkla anledningen att de tekniker som behövs inte existerar i användbar form, är väldigt dyra eller har inte uppfunnits.¹⁴ Med hänsyn till både de institutionella och de tekniska faktorerna är det uppenbart att det inte blir lätt att modernisera tjänstesektorn.

För att få till stånd en revolution inom tjänstesektorn jämförbar med den som har ägt rum inom industrin och jordbruket kommer det att krävas ett samlat angrepp på denna sektors institutioner och funktionssätt, och utveckling av en hel rad nya tekniker. För att genomföra dessa förändringar kommer det att krävas energiska statliga åtgärder. Vi har faktiskt sett de första tecknen på sådana åtgärder under den nuvarande krisen i Storbritannien. Nedskärningarna av statens utgifter är i första hand ämnade att spara pengar genom att minska de offentliga tjänsternas kvantitet eller kvalitet, men de används också för att undergräva vedertagna arbetsmetoder och bereda vägen för att införa nya tekniker och funktionssätt.

14 Att säga att det är väldigt dyrt att höja produktiviteten inom tjänstesektorn innebär att en avsevärt högre produktivitet kräver att det används tekniker med mycket hög organisk sammansättning på kapitalet. En ny våg av teknologiska uppfinningar skulle kunna övervinna detta problem 1) genom att göra det konstanta kapitalet billigare och på så sätt minska kostnaderna för utrustning som används för att ersätta arbetskraft, 2) genom att hitta sätt att spara arbetskraft som inte kräver användning av en stor mängd utrustning.

Denna sistnämnda sida hos den officiella politiken kommer att bli viktigare under kommande år när staten blir alltmer orolig över den eftersläpande tjänstesektorn, både den offentliga och den privata. Utifrån de antydningar som finns i Mandels kapitel om tjänstesektorn och den övergripande metoden i hans bok är det uppenbart att han mycket väl kunde ha analyserat de problem som jag just har nämnt. Liksom de flesta marxister som har skrivit om tjänstesektorn har han tyvärr låtit sig distraheras och följaktligen har hans analys drabbats.

Slutsatser

Istället för att sammanfatta det jag har skrivit i denna recension, låt mig avsluta med att räkna upp några avgörande frågor som väcks av *Senkapitalismen*. Vad har staten för roll för att främja tekniska framsteg och omstrukturera industrin? Hur omfattande kommer statens ingripanden att bli under de kommande decennierna, och vilken form kommer de att ta? Vilka blir de politiska konsekvenserna av sådana ingripanden? Vilken är tjänstesektorns roll i den moderna kapitalismen, och utgör den ett allvarligt hinder för en fortsatt ackumulation? Vad är innebörden i de ökade statliga utgifterna? Är det bara en strukturell engångsförändring som beror på ett nu till största delen tillfredsställt behov av bättre samhällstjänster och bidrag, eller kommer de statliga utgifterna att fortsätta att öka i det oändliga? Om det sistnämnda är sant vad är då dess konsekvenser för den kapitalistiska utvecklingen? Vad är reservarméns roll under den moderna kapitalismen? Är den det enda praktiska sättet att hålla tillbaka arbetarklassen, eller kan den ersättas av någon annan mekanism i en ny korporativ stat? Om reservarmén faktiskt är nödvändig, hur kan kapitalismen återupprätta denna reserv på permanent basis i de utvecklade länderna? Hur kommer relationerna till råvaruproducenterna, i synnerhet de i tredje världen, att påverka den ekonomiska utvecklingen i den utvecklade kapitalistiska världen? En del av dessa frågor diskuteras nu av marxister, men ingen har hittills givit ett särskilt tillfredsställande svar.